

**OSMANLI DEVLETİNDE MİLLİYETÇİLİK, PANİSLAMİZM,
OSMANLILIK FİKİRLERİNİN OLUŞMASI VE TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN
KURULUŞUNA ETKİLERİ**

Prof. Dr. Yusuf Ziya İRBEÇ¹

A) MİLLİYETÇİLİK VE OSMANLI DEVLETİ

**1) MÜSLÜMAN OLMAYAN TEBAA ARASINDA
MİLLİYETÇİLİK**

Milliyetçilik hareketlerini, 19. asırda tesirini giderek daha fazla göstermeye başlayan bir akım olarak değerlendirmek daha gerçekçi bir yaklaşımdır. Bölgeler arası pazarların uluslararası pazarlara dönüşmesi, toplumlarda iş dağılımının giderek yaygınlaşması ve eğitim şartlarının daha iyi seviyeye gelmesi, insanları başka milletlerin kültürleri ile daha sıkı ilişki kurmaya sevk etmiştir. Bu bakımdan, 1800'li yıllarda etkin olan milliyetçiliği veya milliyetçilik hareketlerini, milletlerin dünyadaki konumlarını korumak veya düzeltmek için gösterdikleri çaba olarak da tarif etmek mümkündür².

Avrupa ülkelerinde, 1789 Fransız İhtilaliyle güç kazanmış olan **"Halk gücünü meşru olarak görme prensibi"** etkisini burada da göstermiş, batılı devletler aristokratik düşünce tarzını yavaş yavaş terk etmeye başlamışlardır. Fransız İhtilali ile birlikte gündeme getirilen **"Hürriyet, Kardeşlik, Eşitlik"** prensipleri Napoleon'un eski feodal sistemi yıkmaya gayesine de yardım etmiştir. Napoleon'un, bir başka amacı, Avrupa'yı Fransız hakimiyeti altında birleştirmektir. Fakat, bu gayesine ulaşamayan Napoleon'un politikası, Avrupalı milletler arasında milliyetçilik akımının gelişmesini kamçılamıştır³. Napoleon'un genişleme politikasının en önemli sebebi, kendi milletini üstün görmesiydi. Hugh Seton Watson'un görüşüne göre; milliyetçi fikir ve hareketler, Avrupa'da üç kademeli olarak gelişmiştir. Bunlar sırasıyla şu şekildedir⁴:

Birinci safha: Hz. İsa'nın tekrar dünyaya geleceğine, her şeyi düzelterek kendilerine yardım edeceğine, böylece Birleşmiş Büyük Bir Millet (The great United Nation) olacaklarına kedilerini inandırmaları ve diğer milletleri küçük görmeleri,

İkinci sahfa: Böyle bir düşünce Avrupalı devletleri başka bölgeler üzerinde hak iddia etmeye sevk etmiştir. Almanların Çeklere, İtalyanların Slavlara, Polonyalıların Ukraynalılara,

¹ TBMM, Antalya Milletvekili

² Von Grunebaum, E.G. "Islam and the West", **Proceedings of the Harvard Summer School Conference on the Middle East** (içinde) July, 25-27, 1955, s. 7

³ Tudjman, F., **Nationalism in Contemporary Europe**, New-York, 1981, s. 235.

⁴ Seton-Watson, Hugh, **Nations and States**, Cambridge, London 1977, s. 89

Yunanlıların Anadolu Türklerine ve Sırpların Arnavutlara karşı tutumları buna örnek olarak gösterilebilir.

Üçüncü safha: Birinci ile ikinci safhaların gerçek hayata uygulanması sırasında, yeni bölgelerin hakimiyet altına alınmasına yönelik girişimlerde başarısız olunması.

Üçüncü safhada karşılaşılan bu güçlükler, özellikle küçük halk grupları arasında milliyetçilik duygularının gelişmesini kamçılamış ve hızlandırmıştır. Fransız İhtilali'nden sonra gelişen bu düşünceler, batılı devletlerin ve Rusların desteği ile Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Hristiyan tebaalara ulaştırılmış ve etkileri hızlı bir şekilde görülmeye başlanmıştır. 18. asrın sonunda sistemin yenilenmesi amacıyla III. Selim tarafından Viyana'ya gönderilen zamanın Dışişleri Bakanı Ebubekir Ratıp Efendi, Osmanlı Devleti bünyesinde yayılan milliyetçilik hareketlerine dikkat çekiyor ve bir raporunda kızgınlığını açığa vurarak şu satırlara yer veriyordu:

"İnsan Hakları ismini verdikleri kendilerince hazırlanmış bir beyannameyi her dile çevirdiler ve her tarafa göndermek sureti ile dağıttılar. (Bu yolla dini cemaatleri ve halk gruplarını padişaha karşı ayaklandırmayı da amaçlıyorlar)"⁵

Avrupalıların Osmanlı Devleti ile iktisadi münasebetleri de milliyetçi akımların desteklenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, Balkan ülkelerinde yetiştirilen tarım ürünleri Avrupa için vazgeçilmez olarak telâkki ediliyordu. Bu bakımdan Balkanlarda küçük milli devletler kurdurmak 19. asrın o şartlarında çok olumlu bulunmuş⁶, çeşitli millet ve kültürlerden oluşan Osmanlı Devletinin heterojen yapısı ise, milliyetçilik fikirlerinin yayılması için batılı devletlere bulunmaz fırsatlar vermiştir.

19. Yüzyılın ikinci yarısında Türklerin sayısı Osmanlı Devleti nüfusunun yarısına bile ulaşamıyordu. Ubucini ve Courteille'in 1876 yılı için yaptıkları hesaplamalara göre, Osmanlı Devleti'nde nüfusun dağılımı şu şekilde idi:⁷

Milliyetler Nüfus _____

Nüfus

⁵ İnalçık, Halil "The Periods of Deelopment of the Idea of Republic in Turkey", **Cultura Turcica** (içinde), Ankara 1971-1973, c. 8-9, s. 6.

⁶ Haddad, William W., "Nationalism in the Ottoman Empire", **Nationalism in a Non-National State** (içinde), Columbus, 1977, ss.3-24

⁷ Davison, Roderic, "Nationalism in the Ottoman Empire", **Nationalism in a Non-National State** (içinde), Columbus, 1977, s. 29

Türkler	14.020.000
Slavlar	4.550.000
Pers kökenli grup	3.620.000
Roma-Yunan kökenli grup	3.520.000
Gregorian grup	1.020.000
Hint kökenli grup	212.000
Araplar, Yahudiler, Suriyeli	. 1.611.000
<u>Kaldonlar ve Maroniler</u>	
TOPLAM	28.553.000
Türklerin payı (% olarak)	49.1

Bu sayılara Romanya, Sırbistan ve Mısır gibi vergi mükellefiyetine tabi eyaletlerin nüfusları dahil edilmemiştir. Adı geçen eyaletlerin nüfusları da dikkate alınır, Türklerin oranı, %35'lere kadar düşmektedir. Çeşitli milletlerin varlığı yanında, Osmanlı Devleti'nin toprakları da, coğrafi bakımdan değişik iklimleri bünyesinde barındırıyordu⁸. Önceki asırlarda da Türklerin diğer milletlere oranı yüksek değildi. Bu oran 16. ve 17. asırda % 20 ile % 25 arasında kalmıştır⁹.

Sayı oranları az olmasına rağmen, merkezi hükümet Türklerin yardımıyla 19. asra kadar sistemi fazla zorlanmadan devam ettirebilmiştir. Buna karşılık, 19. asrın milliyetçilik hareketleri, özellikle Balkan ülkeleri gibi yerlerin kontrol altında tutulmasını adeta imkânsız hale getirmiştir. Bütün bu gelişmelerin yanında, Ruslar 18. asrın sonlarında milliyetçilik hareketlerine dayanan politikaları şiddetle desteklemişler ve hatta bazı Türk bölgelerini bile Osmanlı Devleti'nden ayırmaya çalışmışlardır. Burada Ruslar'ın bazı Kırımli grupların bağımsızlık hareketlerini desteklemeleri örnek olarak verilebilir. Ruslar'ın esas amaçlarını, 1771 yılında Kırımlılar için Rus ordusu adına yayınlanan bir bildiriden çıkarmak mümkündür. Adı geçen bildiri özetle şu şekildedir¹⁰:

"Ekselansları İmparatorum, onları devamlı koruma altına almayı garanti etmiştir.... Bâb-ı Ali'nin boyunduruğunu kırarlarsa bütün Kırım'da oturanlar ordum tarafından her hangi bir zarara uğratılmayacaklarını garanti ederim...Cengiz Han mensupları olarak bağımsızdınız. Şimdi Osmanlı Devleti'nin yönetimi altındasınız. Hakanları, kendi valileri gibi istedikleri zaman göreve getiriyor ve istedikleri zaman görevden alıyorlar. Bizimle hareket ederseniz, önceki bağımsızlığınızı temin edeceğiz...."

⁸ Davison, Roderic, **a. g.e.**, s. 30

⁹ Öztuna, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi İstanbul**, 1978, c. 10, ss. 203

¹⁰ Fisher, Alan, "Crimean Separatism in the Ottoman Empire", **Nationalism in a Non-National State** (içinde), Columbus, 1977, ss. 71

Burada Türklerin eski gelenekleri yaşatmaları ve onları ön plana çıkarmaları teşvik edilmiştir. Osmanlı Devleti sınırları içinde bu tür eğilimlerin yaygınlaşması, bütün insanları tek ümmet gören İslam düşüncesine aykırı idi. Buna karşılık, İslamın eşitlik ilkesine dayanan hukuki kurallarının uygulanması sonucu, gayri müslimler kendi benliklerini daha rahat koruma imkânına sahip olabilmişlerdir. Balkan ülkelerinde yaşayan milletler, Osmanlı Devleti hükümrânlığı altında yaşamalarına rağmen, kendi benliklerini asırlarca çok rahat bir şekilde koruyabilmişlerdir. Hızla gelişen yeni akımlar sebebiyle; toplumdaki sosyal yapı, batılı devletlerin de desteği ile, 19. asırda milliyetçilik hareketine dönüştürülmüştür. Yine, müslüman köylerin müslüman olmayanların köyleri ile birleşmemiş olması, milliyetçilik hareketlerinin gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir¹¹. Anadolu yakasında ise, Türklerin oranı 20. asrın başlarında % 17'ye kadar düşmüş, fakat burada durum Balkanlardaki kadar tehdit edici boyutlara ulaşmamıştır.

2) ARAPLAR ARASINDA MİLLİYETÇİLİK

Arapları Ortadoğuda yeni bir birliğe götürmeye çalışan 20. asrın ortalarındaki milliyetçilik hareketlerinin tohumları, en az bir asır önce atılmıştır. Özellikle, Napolyon'un 1798–1815 yılları arasında Mısırda uyguladığı politika, Araplar arasında milliyetçilik şuurunun uyanmasına yol açmıştır. Arap kültürünün tekrar canlanması çalışmalarını çok ateşli bir şekilde sürdüren Şeyh Hasan Al-Attar, 1798 yılında yazmış olduğu şiirinde şöyle diyordu¹²:

"Fransızlar Mısır'da paralarını ayılar ve eşekler arasında kaybetti. Yakında Suriye'de sonlarını getiren felâketle karşılaştıklarını hissedecekler."

Mısır'da Arap kültürünün canlanması hareketleri, Osmanlı Devletini de güç durumda bırakmıştır. Arap kültürünün Şeyh Hasan Al-Attar gibi entellektüeller tarafından, hatta İslam kültüründen bile üstün görülmeye çalışılması, Avrupai düşünce tarzının yavaş yavaş etkisini gösterdiği anlamına geliyordu. Arap kültürünün üstün görülmesi, ilk önce Osmanlı merkezi hükümetine bağlı memurların küçümsenmesini beraberinde getirmiş ve bu da Mısır'da Arap milliyetçiliğinin gelişmesine yardım etmiştir¹³. Avrupai Devletler ise, bu gelişmelerin daha da hızlanarak devam etmesini istemişlerdir. Bu maksatla Fransa, İtalya ve İspanya gibi devletler, tek inanç çerçevesinde, Araplar arasındaki milliyetçilik hareketlerinin yaygınlaştırılmasını desteklemişlerdir. Savundukları inanç, batı medeniyetinin üstünlüğü,

¹¹ Royel, Carole "The Wandering Monk and the Balkan National Awakening", **Nationalism in a Non-National State** (içinde), *Columbus*, 1977, s. 78

¹² Gran, Peter, **Islamic Roots of Capitalism in Egypt, 1760-1840**, London, 1979, s. 90

¹³ Gran, Peter, **a.g.e.**, ss. 93

genişleme ve bütün dünyaya yayılma hakkı idi¹⁴. İngilizler de, yine bu düşünceden hareketle Arap yarımadasında hakim olma yollarını aramışlardır.

Arap milliyetçileri, taktik olarak İslamiyet'e hiçbir zaman doğrudan doğruya saldırmamışlardır. Bilâkis İslamiyeti hareketlerine destek saymışlar ve onu, görüşlerini geniş kitlelere yayabilmek için vasıta olarak kullanma yolunu tercih etmişlerdir. 19. Asırda Arap milliyetçiliğinin en önde gelen savunucuları arasında Nazif Yazıcı (1800–1871) ve Betrus Bostani (1819–1883) gibi isimler de yer almaktadır. . Bu hareket esnasında en fazla kullanılan slogan "Vatan sevgisi imandan gelir" sözü olmuştur. Her iki Arap milliyetçisi, Nazif Yazıcı ve Betrus Bostani, Arap medeniyetinin İslam medeniyetinden ayrı olduğu görüşünü ileri sürmüşler ve böylece ümmet ideolojisini arka plana itmişlerdir. Arap milliyetçiliği, en büyük desteği 1898 yılında Beyrut'ta kurulan Amerikan Üniversitesi'nden almıştır.¹⁵ Suriye ve Irak gibi bölgelerde ise, milliyetçilik hareketleri yeni reformların istenmesi ile başlamıştır. Reform isteklerinin esas amacı muhtariyet kazanmak olmuştur. Reformcular, ilk başlarda ayrılıkçı (separatist) fikirlere sahip değillerdi. Avrupa'nın egemenliği altına girme tehlikesi burada önemli bir amil olmuştur. 1830 Yılında Cezayir'in Fransızlar tarafından işgal edilmesi bu tehlikenin varlığını çok açık bir şekilde ortaya koyuyordu¹⁶.

Bu korku Irak ve Suriye'de milliyetçilik hareketlerinin hızlı bir şekilde gelişmesini engellemiştir. Aynı şekilde, Mısır'da da 19.asır boyunca gayeleri açık ve seçik belli olan bir milliyetçilik hareketi görülmüyordu. Pierre Cashia, 19.asırda bölgede görülen milliyetçilik hareketlerini, parçalar halinde ve gayretli olmayan bir akım olarak değerlendirmektedir¹⁷. Bu bakımdan, 19. asrı Arap milliyetçilik hareketlerinin hazırlık devresi olarak değerlendirmek mümkündür. 1909 yılında Jön Türkler tarafından merkezi hükümetin ele geçirilmesi ve Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Arapların Türklerle çalışma duygularını zayıflatmıştır. Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilmeden önce, Araplar onu bütün İslam dünyasını temsil eden halife olarak görüyorlardı. Arap milliyetçileri ise, olayı fırsat bilmişler ve bunu kendi gayeleri için kullanarak Mısır'da 1912 yılında "Adem-i Merkeziyet Partisi (The Decentralization Party)'ni kurmuşlardır. Bu parti, 1913 Haziranında "Arap Kongresi" adı altında ilk toplantısını Paris'te yapmıştır. Aynı zamanda, "Al-Fatat" (Genç Araplar) ve "Al-Ahd" (Birlik) adı altında iki gizli teşkilat oluşturulmuştur. Bu teşkilatlarda sadece müslümanlar değil, Hristiyanlar da temsil ediliyorlardı. Bu ise hareketin dini olmadığını ve

¹⁴ Von Sivers, Peter, "Nordafrika", *Der islam II. Frankfurt, Fischer Weltgeschichte*, 1982, c. 15, s. 411

¹⁵ Gürkan, Ahmed, *İslâm Kültürünün Garbı Medenileşirmesi*, Ankara, ss. 364

¹⁶ Mousa, Suleiman, "The Rise of Arab Nationalism and the Emergence of Transjordan", *Nationalism in a Non-National State*, a. g. e., s. 24.

¹⁷ Cachia, Pierre, "The Assumptions and Aspirations of Egyptian Modernists", *Islam: Past Influence and Present Challenge* (içinde), Edinburgh, 1979, s. 219

milli bir karaktere sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Hareket noktası ise şu düşünce olmuştur:

"Din Tanrı için, Vatan herkes için"

Paris'te yapılan Arap Kongresi'nde alınan kararlar ve istekler gözden geçirildiğinde bize bazı fikirler vermektedir. Adı geçen Kongrede alınan karar ve isteklerin en önemlileri şunlar olmuştur¹⁸:

- 1) Reformların yapılması**
- 2) Arapların merkezi yönetimde aktif olarak bulunmaları ve politik haklarının kullanılması**
- 3) Eyaletlerde adem-i merkezîyetçiliğin ihdas edilmesi**
- 4) Arap dilinin Arap eyaletlerinde ve bu eyaletlerin parlamentolarında resmi dil olarak tanınması**

Araplar, bu radikal istekler dolayısı ile, Birinci Dünya Savaşı'nda Türkleri desteklememişlerdir. Özellikle İngilizler, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakabilmek için, bu politikadan çok faydalanmışlardır. Arap milliyetçiliğin desteklenmesi sırasında Yahudi misyonerlerin rolü oldukça büyük olmuştur. Yahudilerin amacı da, yine milli bir devlet kurmak idi. Bunlar da ayrıca İngilizler tarafından destek görmüşlerdir. 1917 yılında kaleme alınan meşhur Balfour Beyannamesi (Balfour Declaration) burada örnek olarak verilebilir. Zamanın İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour, Yahudilere anavatan (homeland) oluşturulmasını ön gören beyannameyi yine aynı yıl açıklamıştır¹⁹. Yahudilerin anavatan olarak, bugünkü İsrail'in bulunduğu yerleri işgal etme düşünceleri, Araplar arasında da milliyetçilik akımlarını hızlandırmıştır. Özellikle, Arapları hayal kırıklığına uğratan Balfour Beyannamesi, bütün Arap ülkelerinde şok etkisi yapmıştır. Arap milliyetçiliği ise, bu durumdan en iyi şekilde yararlanma yoluna gitmiş ve milliyetçi akımlar I. Dünya savaşı sonunda Araplar arasındaki hakimiyetlerini daha da artırmışlardır.

3) TÜRKLER ARASINDA MİLLİYETÇİLİK

Her tarafta dini idealleri arka plana iten ve bunun yerine milli şuurları filizlendirmeye çalışan bir dönem olarak, 19. yüzyılı göstermek mümkündür. Avrupalılar tarafından Osmanlıyı tanımlamak için kullanılan "Türk" veya "Türkiye" kelimelerine Osmanlı eski yazmalarında 19. yüzyıla kadar çok az yerde rastlanmaktadır. "Türk" kelimesi çoğu yerde,

¹⁸ Mousa, Suleiman a.g.e. ss. 292.

¹⁹ Al -Sayyid, Marsat Afaf Lutfi, "Die Ostarabische Welt von Agypten bis zum Irak einschliesslich des Sudan, "Der islam II", Fischer Weltgeschichte, a. g. e., s. 373

Anadolu Yörüklerini veya çiftçilerini anlatmak için kullanılmıştır. Bunun dışında, bir de Türkçe konuşan tebaa ile Türkçe konuşmayan tebaayı ayırt etmek için bu kelimeye yer verilmiştir²⁰; "Türk" veya "Türkiye" kelimelerinin çok sık kullanılmamış olması, milliyetçilik akımlarının etkisine henüz girmemiş olan kardeşlik ve adalet şuurunu canlı tutan bir anlayışın ve inancın sonucudur. Çünkü, 19. asırdan önceki milliyetçilik duygulan çok zayıf idi. Hatta Lewis V. Thomas, Osmanlı toplumunun ilk olarak batı ile karşılaştığı zaman milliyetçilik (nationalism) diye bir kelimeyi tanımadığını iddia eder²¹. Bu bakımdan, 19. asrın birinci yarısında giderek yaygınlaşan milliyetçiliğe dayalı düşünceler, Osmanlı Devleti için büyük güçlükleri beraberinde getirmiştir. 1804–1813 yılları arasında ve 1815 yılında Sırplar padişaha karşı ayaklanmışlardır. Bu tarihten bir kaç sene sonra, yani 1821 yılında Yunanlılar da padişaha karşı ayaklanma hareketine girişmişler ve 1830 yılında bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Avrupalı devletler, bu hareketlere devamlı olarak destek vermişlerdir. Muhammed Ali, 1833 yılında Mısır'da ayaklanarak Osmanlı Devleti'ni zayıf duruma düşürmüş ve Rusya'dan yardım istemeye zorlamıştır. Yine, Avrupalı Devletler 1856 Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Hristiyan tebaayı, beraberce koruma hakkını almışlardır. Bu tarihten sonra, özellikle 1870–1880 yılları arasında Balkanlarda görülen milliyetçilik hareketleri Osmanlı Devletini tehdit eder hale gelmiştir²². Balkan ve Arap ülkelerinde milliyetçilik hareketlerinin yayılması, Türkler arasında da tepki doğurmuş, yeni bir devrin temelleri böylece atılmaya başlamıştır. İlk olarak, 1865 yılında 6 kişi "İttifak-ı Hamiyyet" adı altında gizli bir teşkilat kurmuştur. Kurucu üyeler arasında Namık Kemal de bulunuyordu. Basın hürriyeti ve çeşitli milletlere mensup tebaaya muhtariyet verilmesi prensibi, bu cemiyetin en önemli gayeleri arasında yer alıyordu²³. Diğer taraftan Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın içinde bulunduğu "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" de faaliyetlerine başlamıştır. Bu cemiyetin de kuruluşu 1865 yılında planlanmıştır. Namık Kemal ve Ziya Paşa, bu tarihlerden sonra yurt içinde ve yurt dışında çeşitli yayın faaliyetlerine girişmişler ve böylece düşüncelerini yaymaya çalışmışlardır²⁴. İlk olarak, politikada kuvvetler ayırımı ilkesini müesseseleştirmek istemişlerdir. Bürokratların görevlerini kontrol edecek bir meclisin kurulması da istekler arasında yer alıyordu²⁴. Batılı siyasi sistemlerin etkisi burada açıkça görülmektedir. Namık Kemal ve arkadaşı Ziya Paşa'ya göre; Osmanlı Devleti'nde anayasaya dayalı bir rejimin kurulması, Osmanlı kardeşliği sayesinde gerçekleştirilmeli idi²⁵.

²⁰ Kushner, David, **The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908** London, 1977, s. 2.

²¹ Hostler, Charles. W., **Die Türken und die Sowjets**, Frankfurt, 1960, s. 109.

²² Tudjman, Franjo, **Nationalism in Contemporary Europe**, New-York, 1981, ss. 8

²³ Akşin, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, 1980, ss. 14.

²⁴ Sungu, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I (içinde)*, İstanbul, 1940, s. 777

²⁵ Mardin, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1983**, İstanbul, ss. 23

Kanun yapımı sırasında görülen laiklik eğilimleri de Tanzimat devrinde eleştirilmiştir. Bu noktada, Namık Kemal ve Ziya Paşa aynı fikirde idiler. Görüşlerine göre; iktisadi ve içtimai müesseselerin yeniden düzenlenmesi çalışmalarında yine de din göz önünde bulundurulmalı idi²⁶. Devamlı artan dış borçlar da, Genç Osmanlılar'ın Merkezi hükümete karşı gelmelerinde önemli bir unsur olmuştur. Eğitim sisteminin yenileştirilmesi de istekleri arasında bulunmakta idi. Takip ettikleri politika ve faaliyetleri sayesinde, Merkezi hükümeti, 1876 yılında Mithat Paşa tarafından hazırlanan bir anayasayı yürürlüğe koydurmak için zorlamışlardır. "Mithat Paşa Anayasası" olarak tanımlanan 1876 Anayasası, iki Meclisli bir parlamentoya dayalı anayasa Monarşisinin kurulmasını ön görüyordu. Senato üyeleri padişah tarafından hayat boyu atanabilmesine rağmen, milletvekilleri seçimle iş basma geliyorlardı. Padişahın bakanları atama ve azletme, savaş veya barış hakkında karar verme, olağanüstü durum ilân ve kanunları feshetme yetkileri vardı. Bütün tebaa Osmanlı olarak kabul edilmiş oluyor ve kanun önünde eşit sayılıyordu. Anayasa'ya göre devlet dili Türkçe, devletin dini İslam idi. Genç Osmanlılar Teşkilatı 1877 yılında Sultan II. Abdülhamit tarafından dağıtılmış, 1876 Anayasası da, 1878 Şubat'ında yürürlükten kaldırılmıştır. Parlamento da aynı şekilde feshedilmiştir.

Sultan II. Abdülhamit devrinde (1876–1909) Avrupa'da Jön Türkler (Genç Türkler) olarak tanınan bu grup, yeni bir milliyetçilik hareketini başlatmıştır. Osmanlı Devleti'nin milliyetçilik prensiplerine göre yeniden düzenlenmesini gaye edinen Jön Türkler, Avrupa'da birçok araştırmacıya göre; masonlardan yardım almışlar ve 1909 yılında Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan bu süreçte etkili olabilmişlerdir. Paul Dumont, özellikle Selanik masonlarının yardımlarını şu şekilde dile getirmektedir²⁷:

"1908 Jön Türkler ihtilalinin yapılmasına özellikle Selanik localarının yabancı kalmadığı biliniyor. Jön Türkler konsolosluklara verilen koruma haklarından senelerce yararlanmışlar ve yeraltı faaliyetlerini bu şekilde sürdürmüşlerdir."

Fransız İhtilâlinin Jön Türkler üzerindeki etkileri fazla abartılmamalıdır. Masonlar da yine o kadar etkili olmuşlardır. Ramsaur Ernest Edmondion, bu konuda şunları yazmaktadır²⁸:

"Jön Türkler hareketi, İtalyan masonlarının kontrolü altında bulunan Selanik localarında başlamıştır....Ortadoğu'ya doğru gidildiği takdirde, localarda Sami ırklarının etkisi artmaktadır."

1908 yılında yapılan ihtilâlden hemen sonra Jön Türkler Teşkilatı mensubu Refik Bey Paris Gazetesi "le Temps"ın bir muhabirine şu açıklamayı yapar²⁹:

²⁶ Sungu İhsan, a.g.e., s. 777.

²⁷ Dumont, Paul, "La Franc-Maçonnerie de l' Obedience Française a Salonique au Début du XX. Siede", *Turcica* (içinde), Strasburg, 1984, c. 16, s. 65

²⁸ Ramsaur, Ernest Edmondion, *The Young Turks Prelude to the Revolution of 1908*, Beyrut,, 1965, s. 106.

"Bizim masonlardan, özellikle İtalyan masonlarından moral desteği aldığımız gerçektir. "Macedonia Risorta" ve "Labor and Lux" adı altında faaliyet gösteren iki İtalyan Locası bize gerçek hizmeti sundu ve bizi korudu. Biz orada masonlarla karşılaştık. Çoğumuz masondur, fakat gerçekte kendimizi teşkilâtlandırmaya çalıştık. Arkadaşlarımızın büyük bölümünü bu localardan seçtik...Yardıma ihtiyaç duyduğumuz anda İtalyan Büyük Elçiliğinden de yardım alabileceğimiz sözü verildi."

Bu desteklerin yanında, Jön Türker ideolojik açıdan orada savunulan Laik düşüncelerden de çok etkilenmişlerdir. Afgani gibi reformcuların din âlimlerini eleştirmesi, Jön Türklerin faaliyet sahalarını din adamlarına kapamalarına yol açmıştır. 1889 yılında Tıp Akademisinde kurulan "İttihadi Osmaniye Cemiyeti", diğer cemiyetlerin aksine bünyesinde hiç bir din adamına yer vermemiştir. Dini, gelişmeye engel sayan Ludwig Büchner'in görüşleri, tıp öğrencileri arasında popüler hale gelmiştir. Böylece bu öğrenciler, Sultan II. Abdülhamit'e karşı uygulanan siyasi muhalefetin belkemiğini teşkil etmişlerdir³⁰. Pantürkistler de, yine millet unsurunu ilk planda ele almışlardır. 1880 yılında Şemseddin Sami, Osmanlıca olarak tanımlanabilecek bir lisanın olmadığını söylüyordu. Ona göre; Türkler ayrı bir dile sahip ve geniş bir millettirler. O dönemlerde, "Bir millet nedir?", "Bir ırk nedir?" gibi sorular soruluyor, "Türklük ve Din" konusu çok tartışılıyordu³¹. Bu tarihten önce, Türklerin düşüncelerine aynı şekilde etki eden diğer bazı yayınlar da yapılmıştır. 1863 yılında Mustafa Celâleddin, İstanbul'da "Eski ve Modern Türkler" ismi altında bir kitap yayınlamış ve kitabında Türklerin medeniyete ne kazandırdıklarını vurgulamaya çalışmıştır. Bu görüş ve düşünceler, 1832 yılında Londra'da "Türk Lisanının Grameri" adı altında bir kitap yayınlayan ve Türklerin medeniyete katkılarını öven Arthur Lumley Davids'in görüşleri ile benzerlik içindedir. Mustafa Celaledin, Kitabında özellikle Türk ırkının menşeyini ele almıştır. Ayrıca, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Pantürkist hareketlere yönelik çok sayıda makale ve kitap yayınına başlanmıştır³².

II. Abdülhamit devrinde İslami prensiplere öncelik veren idareye karşı, İbrahim Temo, Ahmet Rıza ile birlikte Paris'te "İttihat ve Terakki Cemiyeti" ni kurar. Bu cemiyetin kuruluş tarihi Mayıs 1889'dur.³³ Sultan II. Abdülhamit devrine muhalefet etmekle tanınan bu cemiyet, milliyetçilik fikirlerini devamlı ön planda tutmuş ve laik felsefesinin ateşli bir savunucusu olmuştur.

²⁹ Ramsaur, Ernest Edmondion, **a.g.e.**, s. 107

³⁰ Hanoğlu, M. Şükrü, "Genesis of the Young Türk Revolution of 1908, **"The Journal of Ottoman Studies (içinde),** İstanbul, 1982, c. 3, ss. 278

³¹ Landau, Jacob M., **Pan-Turkism in Turkey**, London, 1981, s. 30

³² Kushner, David, **The Rise of Turkism Nationalism 1876-1908**, London, 1977, ss. 9.

³³ Mardin, Şerif, **a.g. e.**, s. 60

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, 1892–1906 yılları arasında oldukça sakin bir muhalefet politikası izlemişlerdir. Bu hareketin yöneticilerinin birçoğu yurtdışına kaçarak faaliyetlerini orada sürdürmüş ve 1906 yılında tekrar yurda dönmüşlerdir. Ayrıca, Selanik şehrini kendileri için üs olarak seçen askeri bir grup, Talat Paşa'nın (1874–1921) desteği Cemal Paşa (1872–1922) ve Enver Paşa (1881-1922) önderliğindeki Yıldırım Harekâtı Sultan II. Abdülhamit yönetimine karşı çalışmaları yeraltında sürdürmekteydi. Bunlar da İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesiydiler.³⁴ Sultan II. Abdülhamit'i 1908 yılında tekrar meşrutiyetin ilânına zorlamışlar ve böylece karar verme hürriyetine sınırlamalar getirmeyi başarmışlardır. 1909 yılında Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile birlikte, faaliyetlerine hız vermişler ve Balkan Savaşlarının başlamasını ise, milliyetçiliğin tek çıkar yol olduğunu ispat için kullanmışlardır. Bu bakımdan, hemen harekete geçmişler ve 1 Şubat 1913 tarihinde "Müdafa-i Milliye Cemiyeti"ni kurmuşlardır. Adı geçen cemiyetin kurulmasında Talat Paşa'nın rolü büyüktür. Jön Türklere göre, böyle bir cemiyet 1911 yılında İtalya'nın Osmanlı Devletine karşı savaş ilân ettiği zaman kurulmalı idi³⁵. Feroz Ahmet'e göre, Müdafa-i Milliye Cemiyetinin kurulması ile milliyetçilik hareketleri lehine önemli bir adım daha atılmış oluyor ve daha önce çok az kullanılan "Türk" kelimesi artık sık sık telâfuz ediliyordu.

Milliyetçilik fikirlerinin gelişmesi safhasında, İttihat ve Terakki Cemiyeti Orta Asya'daki Türklerden de yardım görmüştür. Orta Asya'dan gelen tarikat şeyhleri İstanbul'da 1860 yılından itibaren çeşitli tekkeler kurmuşlardır. Bunların en önemlilerinden birisi, İstanbul Üsküdar'da bulunan Özbekler Tekkesi idi. Özbekler Tekkesinin şeyhi Buharalı Süleyman Efendi, 1882 yılında "Çağatay Lisanı ve Osmanlı Türkçesi" adı altında bir kitap da yayınlamıştır. Bu kitaptaki fikirler, milliyetçilik duygularını kamçılıyor ve onların uyanmasına yardımcı oluyordu. Yine Özbekler Tekkesi mensuplarından Mehmet Sadık, bu tarihten 15 sene sonra "Uss-i Lisan-i Turki" (Türk Dilinin Temeli) adı altında Çağatay dili üzerinde bir sözlük hazırlamıştır³⁶. Bilindiği gibi dil üzerinde yapılan yayınlar, genel anlamda milliyetçilik şuurunu uyandırmak için başvuru olan önemli bir vasıta olarak telakki edilmektedir. Fransız milliyetçiliğini desteklemek amacıyla Ferdinand Brunot tarafından kaleme alınan "Histoire de la langue Française" (Fransız Dilinin Tarihi) isimli kitap burada örnek olarak verilebilir³⁷. Osmanlı Devleti'nde de bu tür yayınlar etkilerini 20. asrın başlarında çok açık olarak göstermiştir.

³⁴ Shaw, Stanford J., "Das Osmanische Reich und die Moderne Türkei", *Der İslam II* (içinde) a. g. e. s. 139.

³⁵ Ahmad, Feroz *The Young Turks, The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford, 1969, s. 96

³⁶ Kushner, David, a. g. e., s. 13.

³⁷ Mardin, Şerif, a.g.e., s. 89

B). MİLLİYETÇİLİK AKIMLARI KARŞISINDA PANİSLAMİZM İLE OSMANLILIK FİKİRLERİ VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNA TESİR EDEN YENİ PRENSİPLER

19. Asırda, milliyetçilik hareketlerinin yayılmasına paralel olarak, Osmanlı Devleti'nde "Panislamizm" ve "Osmanlılık" adı altında iki hareket daha doğdu. Bu hareketlerin amacı, çeşitli milletlere mensup tebaanın milliyetçiliğe dayalı politikalar izleyerek, Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını önlemek idi. Sultan II. Abdülhamit, Tanzimat reformlarını, Osmanlılık akımlarının yaygınlaştırılması ile merkeze bağlı tutabilmiştir. Çünkü Osmanlılık ideolojisini benimseyenler, her hangi bir din ayrımı gözetmeksizin bütün tebaayı aynı haklara sahip, Osmanlı Devleti vatandaşı olarak kabul ediyorlardı. Panislamist hareket ise; bütün Müslümanların aynı çatı altında toplanması, beraber bir strateji oluşturulması ve bu konudaki önderliğin Halife'ye verilmesi gayesi ile başlatılmıştır. Gayri Müslim devletlerin hakimiyeti altında yaşayan Müslümanları kurtarmak ve onlara yol göstermek için, Sultan II. Abdülhamid bu hareket doğrultusunda büyük gayretler sarf etmiştir. O tarihlerde Hindistan ve Mısır İngiliz hakimiyeti altında, Kuzey Afrika Fransız ve Asya'nın belirli yerleri Rus hakimiyeti altında bulunuyordu³⁸. Sultan II. Abdülhamid, bütün İslam ülkelerinin entellektüelleri ve hatta Cemalettin Al-Afgani gibi reformcularla bile diyalog kurmuştur³⁹. Sultan II. Abdülhamid, özellikle İslam düşüncesinin yayılmasında çok başarılı olmuştur. Sultan II. Abdülhamid devrinde İngiliz hükümetine politik ve gizli haberler hazırlayan Arminius Vamberg, 14 Ekim 1897 tarihli bir raporunda Panislamist politika hakkında şunları yazıyordu.

"Sultan'ın Panislamist politikasının etkilerinin İslam Dünyasının en ücra köşelerine kadar uzandığını görmek karşısında düştüğüm hayreti gizleyemem. Kuzey Afrika'da Şeyh Sunisi, Afganistan'ın Kabil şehrinde Başmolla, Buhara'nın Kadısı, Hindistan, Java Adaları ve Çin'deki dini liderler, hep Sultan'ın emri altında bulunuyorlar. İslam'ın Sultan II. Abdülhamit devrindeki kadar hiç bir zaman kuvvetli olmadığını söylersem abartma olmaz. İslam Birliğinin henüz daha başlangıç safhasında bulunduğu açıktır. Batılı Devletlerin müsaade etmesi halinde, Mekke'deki merkezi hakimiyeti ile hayretlere düşürecek başarılar elde edebilir. Ona nefret duyan reaya'nın bile Sultan'ın bu konudaki arzularının gerçekleşmesini desteklemeleri ve başarılarını alkışlamaları şaşılacak bir şeydir⁴⁰.

³⁸ Shaw, Stanford J, "Das Osmanische Reich und die Moderne Türkei", *Der islam II* (içinde), a.g.e., s. 135.

³⁹ Güngör, Erol, *İslâmın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul, 1981, s. 155

⁴⁰ Öke, Mim Kanak, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vamberg'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamit ve Dönemi*, İstanbul 1983, s. 109.

Osmanlı Devleti bünyesinde Panislamist görüşün yayılmasında, İslam Dünyasının etkisi çok büyük olmuştur⁴¹. Buna karşılık İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup Jön Türkler, kendilerini başlangıçta Osmanlı olarak kabul etmişlerdir. Onların sloganı "İttihat (Birlik)" kelimesinde anlamını bulan Osmanlıcılık olmuştur. Din ve milliyet ayrımı yapmaksızın bütün Osmanlı Tebaasını Osmanlıcılık altında birleştirme yolunu tercih etmişlerdir⁴². Böyle bir politikanın neticesi, Jön Türkler de bütün reaya tarafından destek almıştır. Fakat gayri müslimler, Türk milliyetçiliğinin Jön Türkler arasında giderek yayılması neticesi onlardan ayrılmışlardır. Aynı şekilde, Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan diğer müslümanlar da, Jön Türklerin hareketlerini desteklememe yolunu seçmişlerdir. Böyle bir durum, Türk milliyetçiliğinin gelişmesi yönünde tesirini göstermiştir⁴³.

Milliyetçilik fikrinin İslam'a karşı değil, bilâkis İslam'la birlikte var olabileceğinin savunulması, bu fikrin diğer İslam ülkeleri arasında da yayılmasını beraberinde getirmiştir. Ziya Gökalp, İslam birliğinin sağlanması için, İslam devletlerinin ayrı ayrı bağımsızlığa kavuşmasının ön şart olduğunu savunuyordu. Bu düşünce, Birinci Dünya Savaşı öncesinde büyük destek bulmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda, milliyetçilik ve cumhuriyetçilik ilkelerinin ön plana geçmesinde etkili olmuştur.

⁴¹ Kushner, David **a.g.e.**, s. 8

⁴² Alp, Tekin **Turkismus and Panturkismus**, Weimar, 1915, s. 2

⁴³ Kushner, David, **a.g.e.**, s. 47.